

ISSN: 2277-9930

78

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2023

ਪ੍ਰਤਿਮਾ

ਮੁੱਲ: 75/-

21ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਮਹਿਮਾਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ / ਗੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਾਂਟਰੀਅਲ)

ਤਿੰਨ ਦੋਸਤ

ਤਿੰਨ ਪੱਗ ਵੱਟ ਯਾਰ
ਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ:
'ਅਸੀਂ', 'ਸਾਡਾ', 'ਸਾਨੂੰ'
ਪੱਕੇ ਆੜੀ, ਜਿਵੇਂ ਖੂਨ ਦੇ
ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ

ਘਰੋਂ ਰਿਜ਼ਕ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ
ਗਰੀਨ ਕਾਰਡ ਲੱਭਦੇ-ਲੱਭਦੇ
ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ ਉੱਤੇ,
ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰ ਗਏ
ਤੇ ਬਣ ਗਏ:
'ਮੈਂ', 'ਮੇਰਾ', 'ਮੈਨੂੰ'
ਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ ਫਿਰ,
ਵਿਚਾਰੀ ਦੋਸਤੀ

ਆਪੋ 'ਚ ਲੜ ਕੇ
ਰਾਤੀਂ, ਖਾਲੀ ਭਾਂਡੇ ਖੜਕੇ
ਡਿਵੋਰਸ ਮੰਗ ਲਿਆ
ਦੋਸਤੀ ਨੇ ਵੀ, ਤੜਕੇ-ਤੜਕੇ

ਹੁਣ-
ਵਾਲ-ਸਟਰੀਟ ਉੱਤੇ
ਸਟਾਕ ਬਰੋਕਰ ਨਾਲ
ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ
ਸ਼ੇਅਰ ਕਰਦੀ ਹੈ
ਦੋਸਤੀ ਟਕੇ ਟਕੇ
ਤੇ ਮਰਦੀ ਹੈ।

ਵੈੱਲ ਸੈਟਲਡ

ਮੈਂ ਫਰੇਜ਼ਨ
ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ
ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ
ਮੈਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ
ਸਰਦੀਆਂ 'ਚ
ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨੀ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ
ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਨੇਡਾ 'ਚ
ਸੈਟਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਵੈੱਲ ਸੈਟਲਡ

ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਉਂ
ਵਤਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਖੁੱਤ
ਮੇਰੀਆਂ ਬੰਜਰ ਅੱਖਾਂ
ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ?

ਸ਼ਾਇਦ ਖੁੱਤ ਦੀ
ਸਿਆਹੀ ਹੀ
ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ
ਰੁੱਖੀ ਰੂਹ ਨਾਂ ਘੱਲੀ ਨਮੀ
ਇਹ ਨਮੀ ਭਾਵੇਂ
ਸਵਾਤੀ ਨਛੱਤਰ ਦੀ ਬੂੰਦ ਹੈ
ਜਾਂ ਸੋਕਾ ਪੀੜਤ ਨੂੰ ਅੰਬਰ 'ਚ
ਦਿਸਦੀ ਬਦਲੀ
ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ
ਇਹ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ
ਵੈੱਲ ਸੈਟਲਡ ਹਾਂ,
ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ

ਇਸ ਲਈ
ਮੈਂ ਖੁੱਤ ਨਹੀਂ
ਈ-ਮੇਲ ਪੜ੍ਹਾਂਗਾ
ਨਹੀਂ ਵਹੇਗਾ ਕੋਈ ਹੰਝੂ ਫਿਰ
ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ,
ਇੰਞ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗੀ ਪੰਜਾਂ
ਪਾਣੀਆਂ ਵੱਲੋਂ

ਸਿਆਹੀ ਥਾਣੀ ਭੇਜੀ ਨਮੀ
ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਕ ਤੋਂ
ਬਗੈਰ ਵੀ ਗੁਲਾਬ
ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਬਣਾਉਣੀ ਗਿਆਨ

ਕੁੱਕੜ ਬਾਂਗ ਜਗਾਂਵਦੀ
ਸੁੱਤਾ ਆਲਮ ਘੁਕ
ਕਾਂ ਕੁਲਾਵੇ 'ਵਾ ਭਰੇ
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਂਜੀ ਭੂਰ

ਕੀੜੀਆਂ ਦਾਣੇ ਵੇਂਦੀਆਂ
ਧਰਤੀ ਜਿੱਡਾ ਬੋਹਲ
ਮੱਕੜੀ ਜਾਲਾ ਬੁਣ ਰਹੀ
ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੇ ਕੋਲ

ਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਿੱਜੀਆਂ
ਬਾਪੂ ਲਈ ਅਰਦਾਸ
ਅੰਧਾ ਹੋਇ ਇਕੱਲੜਾ
ਡੱਬੂ ਦਏ ਧਰਵਾਸ

ਡੋਬੇ ਨਗਰ ਸੁਨਾਮੀਆਂ
ਕੁੰਚਰ ਬੁੱਝੇ ਚਾਲ
ਕੁੰਜਾਂ ਬਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਣਾਂ
ਬਚਰੇ ਠਾਕਰ ਨਾਲ

ਮੋਂਡਕ ਸੱਪ ਕੁੱਲ ਬਚ ਰਹੇ
ਬਾਦ 'ਚ ਆਇਆ ਭੁਚਾਲ
ਕੁੱਤਾ ਰਾਤੀਂ ਰੋਵਿਆ
ਸਿਵਾ ਸਵੇਰੇ ਲਾਲ

ਤਜੁ ਸਿਆਣਪ ਰਾਮ ਕੀ
ਗਾਫ਼ਲ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ
ਮਸ਼ੀਨ ਹੋਇ ਮਨ ਲੋਚਦਾ
ਅਹੁੰ-ਬਣਾਉਣੀ ਗਿਆਨ।

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2023
ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ

ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਦਲਦੇ
ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰਦਾ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2023 ਅੰਕ 78

ISSN: 2277-9930

RNI No. PUNPUN/2006/16230

ਸੰਪਾਦਕ

ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਪਾਦਕ

ਗਗਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ

ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ

718, ਰਣਜੀਤ ਨਗਰ-ਏ

ਪਟਿਆਲਾ-147001 (ਪੰਜਾਬ)

98142-31698

E-mail: pratimaan@yahoo.co.in

www.pratimaan.in

ਸਲਾਹਕਾਰ

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ,

ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ,

ਡਾ. ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ

ਡਾ. ਆਤਮ ਰੰਧਾਵਾ

TITLE PAINTING BY

SANJEEV SHASHWATI

ਕਨਸੈਪਟ, ਕੰਪੋਜ਼ਿੰਗ ਅਤੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨਿੰਗ

ਚਾਰ ਡੀਜ਼ਾਈਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ।

97810-33133

E-mail: raadesigns89@gmail.com

ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਸ਼ੀ

ਇੱਕ ਅੰਕ: 75/-, ਵੀਹ ਅੰਕ (5 ਸਾਲ): 1500/-

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ: 3000/-, ਵਿਦੇਸ਼: \$250

ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਸ਼ੀ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ
ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ

PRATIMAAN

718-Ranjit Nagar-A

Patiala, (Punjab) India

Mob. 098142-31698

E-mail: pratimaan@yahoo.co.in

Hon. Editor : Dr. Amarjeet Kaunke

ਤਰਤੀਬ

ਸੰਪਾਦਕੀ / ਵੀਹ ਸਾਲ ਲੰਬਾ ਸਫ਼ਰ.... / 2

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖ / ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਅਤੇ ਦਰਿਆ / ਮਨਮੋਹਨ / 3

ਕਹਾਣੀਆਂ / ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਫੋੜੇ ਜਿਹਾ ਜ਼ਖ਼ਮ / ਰਵੀ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ / 6, ਜੇ ਤੂੰ ਨਾ ਮੰਨਦੀ / ਭੁਪਿੰਦਰ ਫੌਜੀ / 13,

ਡੱਟ ਵਰੀ, ਮੰਮੀ ਜੀ / ਮਨਦੀਪ ਰਿੰਪੀ / 19, ਜਲੂਸ / ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੈਲੇ, ਨਾਰੀਅਲ /

ਕਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਵੰਡ / ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ / 34

ਸੀਰਤ ਨਿਗਾਰੀ

ਉਜੜੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮਾਲੀ-ਤਾਇਆ ਇੰਦਰ / ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਚੌਹਾਨ / 26

ਕਵਿਤਾ / ਗ਼ਜ਼ਲ / ਗੀਤ

ਗੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਂਟਰੀਅਲ / ਟੀ-2, ਦੁਸ਼ਯੰਤ ਕੁਮਾਰ / 5, ਕੇਸਰ ਕਰਮਜੀਤ

/ 10, ਸਵਾਮੀ ਅੰਤਰ ਨੀਰਵ / 11, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੁੱਲਾ / 12, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸੱਗੂ / 18,

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਵਾਨਾ / 23, ਧੂਮਿਲ, ਅਨੂ. ਜਸਪਾਲ ਘਈ / 24, ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਲੂਥਰਾ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਸ਼ਰਮਾ / 32, ਚਿਤਰਾ ਪੰਵਾਰ, ਅਨੁਪਮਾ ਕੱਟੇਲ / 33, ਪ੍ਰੀਤ

ਅਟਵਾਲ ਪੂਨੀ / 35, ਜਸਵੰਤ ਗਿੱਲ ਸਮਾਲਸਰ, ਅਨੂਪ ਇੰਦਰ ਅਨੂਪ / 36, ਮਧੂ

ਤਨਹਾ / 39, ਵਸੰਤ ਸਕਰਗਾਏ, ਕੁਮਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ / 40, ਸੰਗੀਤਾ ਕੁਜਾਰਾ ਟਾਕ,

ਕਿਰਣ ਯਾਦਵ / 41, ਸਤਪਾਲ ਕੌਰ ਮੋਗਾ / 45

ਆਲੋਚਨਾ ਨਿਬੰਧ / ਰੀਵੀਊ

ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ /

ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ / 37, ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ - ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬੌਰਨ ਦੇਸੀ / ਨਾਰੀ ਮਸਲੇ ਤੇ

ਸਰੋਕਾਰ / ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ / 42, ਚਾਨਣੀ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ / ਨਿਰੰਜਨ ਬੋਹਾ /

46, ਮੈਂ ਤੇ ਰੀਤ / ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਉਂਕੇ / 47, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ /

ਬਖਤਾਵਰ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਹਨੂਰੇ ਦੀ ਲੋਅ / ਗੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੌਂਟਰੀਅਲ / 48

ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ (ਸਕੂਲਜ਼), ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰਬਰ 4/2-2006, ਐਡੀਟਰ ਪੰਜਾਬੀ,
ਮਿਤੀ 18/8/2006 ਅਨੁਸਾਰ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

* ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਆਨਰੇਰੀ ਹਨ।

* ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ।

* ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।

* ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਗੈਰ ਵਪਾਰਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ
ਛਪਵਾ ਕੇ 718, ਰਣਜੀਤ ਨਗਰ-ਏ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।

ਸੰਪਾਦਕੀ / ਵੀਹ ਸਾਲ ਲੰਬਾ ਸਫ਼ਰ.....

ਇਸ ਅੰਕ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਆਪਣਾ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਲੰਬਾ ਸਫ਼ਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕੀਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੰਬੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਤੰਬਰ 2003 ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਸਰੋਕਾਰ' ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੈਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੀ-ਇਹ ਦੱਸੋ ਆਪਣੇ ਕਿੰਨੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ-ਦੇ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਜੇ ਤਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ! ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸੀ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਮਨ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਤੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਲਏ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਧਾਰ ਲਿਆ ਤੇ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਅੰਕ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2003 ਛਪ ਕੇ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਵਾਗਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵੀ ਆਈਆਂ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਤੌਰ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਫੜ ਲਈ। 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਣ ਲੱਗਿਆ ਤੇ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਨਿਰੰਤਰ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਚੋਣਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਸਦਕਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅਮਰੀਕੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਹਾਣੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਭਵਿੱਖੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ, ਅਰਧ-ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮਦਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਹਿਜ, ਨਿਰਾਲੀ ਤੇ ਮੜਕ ਭਰੀ ਤੌਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤੀ ਵੱਲ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖਾਟਿਆ।

'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ, ਸੋਸ਼ਣ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੂੱਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਨਰੋਈਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਾਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹਾਂ।

ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਦੋਸਤਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸਨੇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ' ਦੀ ਪਿੱਠ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਭੂਤਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਇਕਜੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨਾ ਕਦੇ ਇਕਰੂਪ। ਜਿੱਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੌਰਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵਿਕ ਆਯਾਮ ਉਸਾਰੇ ਉਥੇ ਭੌਤਿਕ, ਭੂਗੋਲਿਕ, ਭੂਤਲ ਅਤੇ ਧਰਾਤਲੀ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਸਹਿਜ, ਸੁਭਾਅ, ਸੋਚ, ਰਹਿਤਲ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਘੜਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਹੱਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿਮਾਲਾ ਪਹਾੜ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਾੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਰਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਜਮੁਨਾ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੋੜਦੀ ਹੈ, ਪੰਜਨਦ ਤੱਕ ਇਕ ਦੰਦੇਦਾਰ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਤਲੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਹੈ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਚਤ ਜ਼ਮੀਨ। ਇਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਕਾਵਿਾਂ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ 'ਪੰਚਨਦ' ਭਾਵ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਉਤਰਾਪਥ ਜਾਂ ਉਦੀਚਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਉਤਰੀ ਪੱਖ 'ਚ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮੈਦਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਜਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹਨ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਾਓ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵੱਲ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੂਰੇਡੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦਾਂ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤ ਨੂੰ ਪੰਚਨਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਹੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੂਪ ਪੰਜ+ਆਬ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਦੀਪ ਅਤੇ ਮੱਧਏਸ਼ੀਆ ਈਰਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਫੈਲਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਭੂ-ਭਾਗ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸ਼ਿੰਖਲਾਵਾਂ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ

ਲਗਦੇ ਪਰਬਤਾਂ, ਘਾਟੀਆਂ-ਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਭੂਤਲ ਮਿੱਟੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਇਹ ਪਥਰੀਲੀ, ਨਾ ਬੰਜਰ, ਨਾ ਰੱਕੜ ਅਤੇ ਨਾ ਰੇਤਲੀ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੂ-ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੰਗਲਾਂ, ਬਨਸਪਤੀਆਂ, ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਵਾਹੀਯੋਗ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੌਨਸੂਨ ਹਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜਲਵਾਯੂ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਬੜਾ ਮੁਆਫ਼ਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ, ਬੇਲਿਆਂ, ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਜਾਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਮਾਨਵੀ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਦਾਵੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਉੱਤਰ 'ਚ ਸਥਿਤ ਹਿਮਾਲੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਧੂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਸੋਰਵਰ ਝੀਲ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਬੱਤੀ ਸੌ ਕਿ.ਮਿ. ਦਾ ਪੰਥ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਛੇ ਦਰਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੱਤਲੁਜ ਵੀ ਮਾਨਸੋਰਵਰ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸ਼ਿਪਕੀ-ਲਾ ਰਾਹੀਂ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਵੱਗਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਕਿ.ਮਿ. ਦਾ ਰਸਤਾ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਹਕਰਾ ਜਾਂ ਘੱਗਰ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ ਤੇ ਬਿਆਸ 'ਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਨੇੜੇ ਚਨਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਸੱਤਦੁਰੀ, ਸ਼ਤੁੱਦਰੂ, ਜ਼ਾਰਾਦਰੋਸ, ਹੈਸੀਦਰੁਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੌਰੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕਰੀਬ ਚਾਰ ਸੌ ਸੱਤਰ ਕਿ.ਮਿ. ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ 'ਚ ਸੱਤਲੁਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਿਪਾਸਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੰਦ ਖ਼ਲਾਸ ਹੋਣਾ। ਇਸਦੇ ਹੋਰ ਨਾਮ ਹਨ; ਵਿਪਾਸ, ਅਰਜਿਕੇਯ, ਹਾਇਪਾਸਿਸ਼। ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਚਨਾਬ ਦਾ ਵੈਦਿਕ ਨਾਮ 'ਅਸਕਿਨੀ' ਜਾਂ ਚੰਦਰਭਾਗ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਦਰਿਆ ਝਨਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਹੀਵਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਸੋਹਣੀ ਇਸ ਚਿ ਕੱਚੇ ਘੜੇ 'ਤੇ ਤਰਦੀ ਡੁੱਬ ਮੋਈ ਸੀ। ਲਾਹੌਲ-ਸਪਿਤੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਜੰਮੂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨੌਂ ਸੌ ਸੱਠ ਕਿ.ਮਿ. ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤ੍ਰਿਸੂ ਵਿਖੇ ਜਿਹਲਮ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਰਾਵੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਖੇ ਸੱਤਲੁਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਮ 'ਵਿਤਸਤਾ' ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਅਸਥਾਨ ਵੈਰੀਨਾਗ ਝੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵਗਦਾ ਪੀਰ ਪੰਜਾਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸੱਤ ਸੌ ਪੰਝੀ ਕਿ.ਮਿ. ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਝੰਗ 'ਚ ਭ੍ਰਿਗੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਨਾਬ 'ਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਪੋਰਸ ਨੇ 325 ਈ.ਪੂ. ਜਿਹਲਮ ਕਿਨਾਰੇ ਹੀ ਡੱਕਿਆ ਸੀ।

ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਨਾਤਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਈ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਆਰਿਆਵ੍ਰਤ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਨਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਨਦੀ ਅੱਜ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ, ਤਾਂਡਯ ਅਤੇ ਜੈਮਿਨੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭੂਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਹੋ ਕੇ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਘੱਗਰ-ਹਕਰਾ ਨਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੱਤਲੁਜ ਅਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧਾਰਾਵਾਂ ਸਰਸਵਤੀ 'ਚ ਆ ਕੇ ਸਮਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਲਵਾਯੂ ਬਦਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਾਤਲੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਾਓ 'ਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ। ਸਰਸਵਤੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ 'ਚ ਕਪਾਲ ਤੀਰਥ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵੱਲ ਵਹਿ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਬਦਰੀਨਾਥ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪਿੰਡ ਮਾਣਾ ਦੌਰੇ ਦੇ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਵਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਣਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਿ.ਮਿ. ਦੂਰ ਅਲਕਨੰਦਾ 'ਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਇਹ ਤਲਹੱਟੀ ਦੇ ਬਲਚਾਪਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਉਤਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ 'ਚ ਸਮਾਅ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੰਮੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਤਦਰੂ/ਸੱਤਲੁਜ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਵਤੀ/ਜਮੁਨਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਵਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਘੱਗਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ 'ਚ ਹਕਰਾ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਨਾਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਹੰਕਰਾ ਜਾਂ ਵਹਿੰਦਾਹ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਨਿਚਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਹਕਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜ

ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਰਮਾਹੀ, ਤੋਂ ਬਰਸਾਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅੰਤ ਨਿਖਾਸੂ ਬਣ ਸੁੱਕ ਹੀ ਗਈ। ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਅਤੇ ਪਿਹੋਵਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਹਨ।

ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਦੁਆਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੁਆਬ ਸ਼ਬਦ ਦੋ-ਆਬ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੋ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਦੋ ਦਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਇਸਨੂੰ ਕਈ ਦੁਆਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਾਸੀ ਰੂਪ 'ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ' ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਆਸ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਮਿਆਨ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਆਸ ਦਾ 'ਬਿ' ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਾ 'ਸਤ' ਲੈ ਕੇ ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ ਬਣ ਗਿਆ। 'ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ' ਬਿਆਸ ਤੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਆਸ ਦੇ 'ਬਿ' ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ 'ਰਾ' ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ। 'ਰਚਨਾ ਦੁਆਬ' ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਵੀ ਦੇ 'ਰਾ' ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਦੇ 'ਚਨਾ' ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। 'ਚੱਜ ਦੁਆਬ' ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚਨਾਬ ਦੇ 'ਚ' ਅਤੇ 'ਜਿਹਲਮ' ਦੇ 'ਜ' ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। 'ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ' ਦੁਆਬ ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੁਆਬਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ ਅਤੇ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੁਆਬ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜਮੁਨਾ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭੂਤਲ ਨੂੰ ਭਾਵ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਾਓ ਅਨੁਸਾਰ ਤਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ 'ਸਲਾਭਾ' ਜਾਂ 'ਕੱਚਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦਾ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਉੱਚੇ/ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ 'ਢਯਾ' ਜਾਂ 'ਖਾਦਿਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਨੀਵਾਂ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਹਿਣਾਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਕਾਰਨ ਤੁਗਿਆਨੀਆਂ/ਕਾਂਗਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਰ ਜ਼ਰਾ ਨਰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹੜ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਇੱਕਤਰ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ 'ਜਲੋੜ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਲੋੜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਭੂਤਲਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਗਰ ਜਾਂ ਮਾਝਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ